

په یوهندی نیوان ئیران و روسیا له سهردهمی ناسره دین شا (۱۸۴۸ - ۱۸۹۶)

تویژینه وهیه ک دهربارهی په یوهندی سیاسی

م: نشمیل صابر عبدالله- بهشی میژوو- کویژری نه ده بیات- زانکوی سه لاجه دین- هه ولیر- هه ری می کوردستان- عیراق

ئیمه یل: nashmil.abdullah@su.edu.krd

پ.د. مهدی محمد قادر- بهشی میژوو- کویژری نه ده بیات- زانکوی سه لاجه دین- هه ولیر- هه ری می کوردستان- عیراق

ئیمه یل: mahdi.qader@su.edu.krd ژماره موبایل: ۰۷۵۰۴۶۶۰۱۳۳

پوخته:

په یوهندی سیاسی نیوان ئیران و روسیا له سهردهمی دهوله تی قاجاری به دیاریکراوی ماوهی دهسه لاتداری ناسره دین شای قاجار له نیوان سالانی (۱۸۴۸-۱۸۹۶). که ناویشانی ئه و تویژینه وهیه ، په یوهندی سیاسی ئیران و روسیا له و ماوهیه به هوی شکستی ئه و ولاته له شه رهکانی دژی روسیا و به ستنی هه ر دوو ریکه و تنامه ی گولستان ۱۸۱۳ و تورکه منچای ۱۸۲۸ که به هوی هه دهسه لاتی روسه کان له ئیران زیادی کرد و به پی ریکه و تنامه کان مافی وهرگرتنی ژماره یه ک جیاوگ و به ستنی ریکه و تنامه ی سنوری و دامه زرانندی چه ندین کونسولخانه یان پیدرا. روسه کان به ئاره زووی خو یان هه لسوکه و تیان کردوو و بوچوون و بریارهکانی ئیران هیچ نرخیکی لای روسه کان نه بووه و له به ریوه بردنی پیلان و کارهکانیان سه ره بخوی ته و او یان پیوه دیار بو، له گه ل هه ر ناره زایه تیه ک له لایه ن کار به دهستان و پله به رزهکانی ئه و ولاته ئیتر روسیا له ریگای به لاین و به رتیل بابه ته که ی چاره سه ر ده کرد.

شه ر و ریکه و تنامهکانی نیوانیان سه ره رای زیان و پی بژاردهکان بو ئیران ناوچه یه کی فراوان له خاکی ئه و ولاته که وته ژیر رکئی روسیا و کاریگه ری له سه ر گشت لایه نهکان به جیه پیشت به تایبه تی یاسای کاپیتولاسیون کاتیک له ئیران جیه جیکرا، هاتنی ئه لکساندر گریبایدوف و هکو بالویزی ئیران له سهردهمی فه تحه لی شا و کوشتنی ناوبراو به لگه ی ئاشکران له سه ر دهستیوهردانی نایاسایی روسیا له کاروباری ئه و ولاته، روسیا به ردهوام له هه ولی فراوانکردنی به رزه وهندییهکانی له سه ر حیسابی رکابه ره که ی واته به ریتانیا بو له روانگه ی ئه مه ش له گه ل به دهسته یینانی هه ر جیاوگیک له لایه ن به ریتانیا، روسیا به هه موو ریگایه ک هه ولی وهرگرتنی جیاوگی هاوشیوهی داوه، ده کری بلین مللانییه ی نیوان هه ردوو دهوله تی زله یز و هه ولدانیان بو زیاتر چه سپاندنی

دەسەلات و بەدیهتانی بەرژەوهندییەکانیان ھۆکاریکی راستەوخۆ بوو بۆ بەھیزبوونیان و دەستیوەردانیان لە کاروباری ئێران.

کلیە وشەکان: قاجار، ناسرەدین شا، روسیا، سیاسی، سنور، ریکەوتنامە.

پێشەکی:

پەيوەندی سیاسی نیوان ئێران و روسیا لە سەر دەمی دەوڵەتی قاجاری بە دیارکراوی ماوەی دەسەلاتداری ناسرەدین شای قاجار، شوینی جوگرافیایی کاریگەری لەسەر سیاست و بپارەکانی سیاسی ناوخوای و دەرەوی ھەر ولاتی دەبیت، لەم سۆنگە یەو ھەلکەوتەتی جوگرافیایی ئێران کاریگەری راستەوخۆی لەسەر پەيوەندییەکانی لەگەڵ ولاتی تر ھەبوو، ئاشکرایە روسیاش بۆ گەشتن بە بەرژەوهندییەکانی و دۆزینەوہی ریکایەک بۆ گەشتن بە ھیندستان بەردەوام بۆ نزیکبوونەوہ لە ئێران بە دواي ھەلکەوتەتی گەرا، جیگەتی ئاماژە پیکردنە لە پەيوەندی سیاسی ئێران و روسیا لەو کاتە ئێران ناوچە یەکی فراوانی زەوی ولاتەکەتی لە دەستداوہ ھۆکاری ئەمەش بۆ بی ئاگایی ئەو دەوڵەتە لە بارودۆخی سیاسی جیھان دەگەریتەوہ، کە سەر بەخوای سیاسی ئەو ولاتەتی خستە مەترسی.

بەھۆی ریکەوتنامەکانی گولستان لە سالی ۱۸۱۳ و تورکەنچای لە سالی ۱۸۲۸ لە نیوان ھەر دوو دەوڵەت بەمەش روسیا دەسەلاتی سیاسی فراوانی ھەبوو، و شایانی باسە روسیا بۆ کەمکردنەوہی دەسەلاتی بەریتانیا لە ئێران لە ھیچ ھەنگاوێک دریی نەکردوو و لە بەردەوامی سیاسەتەکەتی لەریگەتی بەرتیل و بەلینەکانی ھەولێ نزیکبوونەوہ لە پیاوانی کوشک و کار بەدستانێ دەوڵەتی داوہ.

گرینگ تویژینەوہکە:

سەردەمی فەرمانرەویی قاجارییەکان بە سەردەمیکی گرینگ لە پەيوەندی دەرەوی ئێران لەگەڵ ولاتە ئەوروپییەکان بە تاییەتی روسیا دادەنریت، پەيوەندی دەرەوی ئێران لەو کاتە کاریگەری راستەوخۆی لەسەر دواکەوتویی کومەلایەتی، رۆشنییری، ئابوری و سیاسی جیھەشتووہ، بۆیە لیکۆلینەوہ لە پەيوەندی سیاسی نیوان ئێران و روسیا لە سەردەمی ناسرەدین شا، شارەزابوونە لە رەوشی ئەو پەيوەندییە و کاریگەرییەکانی لەسەر بارودۆخی سیاسی ئێران و دەرخیستی رۆلی سەدری ئەزمەکان و پیاوانی دەوڵەت لەو پەيوەندییە سیاسییە.

ئامانجى توپۇنەنەۋەكە:

ئامانجى لە نوسىنى ئەم بابەتە روونكردنەۋەي بەشىك لە سىياسەتى دەرەۋى ئىرانە لەگەل روسىا و خستنه پووى ئامانجى روسىا لە كەمكردنەۋەي دەسەلاتى بەرىتانىا و فراوانكردنى دەسەلاتى خوى لەو ولاتە و ھەولەكانى بۇ گەيشتن بە ھىندستان.

پرسىارى سەرەكى توپۇنەنەۋەكە:

ئاستى ھوشىارى سىياسى شا و بەرپرسە سىياسىيەكانى ئىران و ھۆكارى ملكەچيان بۇ رىكەوتنامە سنورى و سىياسىيەكان؟ روسىا بە كام رىگا تۋانى بىتتە زلەيەز لە ئىران؟ روسىا چۆن وە بۆچى زەۋىيەكى فراوان لە ئىرانى خستە ژىر دەسەلات؟ رىكارە سىياسىانەي ئىران بۇ رووبەروو بوونەۋە لە روسىا گرتەبەر؟

مىتۇدى توپۇنەنەۋەكە:

لەم توپۇنەنەۋەيە پىشت بە مىتۇدى مىژۋوىي و شىكارى بەستراۋە، بۇ ئەۋەي بە شىۋەيەكى گىشتى شروڧەي پەيوەندى سىياسى نىۋان ئىران و روسىا لەسەردەمى ناسرەدىن شاي قاجار بگەين.

پىنكەتەي توپۇنەنەۋەكە:

ئەم توپۇنەنەۋەيە پەيوەندى سىياسى نىۋان ئىران و روسىا لە ماۋەي (۱۸۹۶-۱۸۴۸) پوون دەكاتەۋە كە لە دوو باس پىنكەتۋە، باسى يەكەم برىتىيە لە پەيوەندىيە سىياسى، لە باسى دوۋەم تىشك خراۋەتەسەر رىكەوتنامەكانى سنورى و سىياسى نىۋان ھەر دوو ولات.

باسى يەكەم : پەيوەندى سىياسى نىۋان ئىران و روسىا (۱۸۹۶-۱۸۴۸)

ناسرەدىن جىنشىن و حاكىمى تەبرىز دۋاي مردنى محەمەد شاي باۋكى لە ۴ ي ئەيلولى ۱۸۴۸، بە يارمەتى بالۋىزەكانى روسىا و بەرىتانىا لە تەبرىز گەيشتە تاران و لە تشرىنى يەكەمى ۱۸۴۸ لە تەمەنى ۱۷ سالى دەسەلاتى گرتە دەست (رضائى، ۱۳۷۷: ج ۴، ۱۵۵-۱۵۷). ھەر چەندە ھاتنى ناوبراۋ بۇ دەسەلات بى بەرھەلستى نەبوو چونكە چەند بزوتنەۋەيەكى سىياسى و ئاينى لەم كاتەدا لەئارادا بوون و دژايەتى دەولەتى قاجارىان دەكرد ۋەك (بزوتنەۋەي ئىسماعىليە) بە سەرکردايەتى ئاغا خانى مەھەلاتى(المشاىخى، ۱۹۸۷: ۳۷) و بزوتنەۋەي بابى (۱۸۴۱ - ۱۸۵۰) بە رابەرى سەيد ەلى محەمەدى رەزا شىرازى(حائرى، ۱۳۶۴: ۹۰)، بەلام نەيانتۋانى سەرکەۋتن بەدەست بەيىنن(نەراقى، ۲۰۱۴: ۱۲۶).

په یوه نډیبه سیاسیه کانی ئیران و روسیا له سهرده می حومکرانی ناسره دین شا (۱۸۴۸ - ۱۸۹۶) به پیی بهر ژه ونډیبه کانی هردوو ولات دهرکه وتوو، که فاکته ره ناوځوی و دهره کیه کان کاریگه ریان به سهره وه هه بوو. له بهر ئه وهی روسیا له نیوهی یه که می سهرده می نوزده هم چند ناوچه یه کی فراوانی وه ک گورجستان، داغستان و ئه رمنستانی له ئیران جیا کرده وه، دواتریش ئاره زوووه کانی بو فراوانخوازی له زیاده بووندا بوو، هر بویه له سهرده می ناسره دین شا (۱۸۴۸ - ۱۸۹۶) روسه کان بو زیاتر سه پاندنی دهسه لاتیان که وتنه مملانی له گه ل به ریتانیه کان، هه روه ها روسیا دوی سهرکه وتنی له شه ره کانی له دژی ئیران و دواتر به ستنی هه ردوو ریکه وتنامه ی گولستان ۱۸۱۲ وتورکه منچای ۱۸۲۸ به هیتر له جاران له سهر شانوی سیاسی ئیران دهرکه وت (کرمی، ۱۳۹۷: ۷۸).

هه نگاوه کانی سهردی ئه عزم ئه میرکه بیر (۱۸۴۸ - ۱۸۵۱) له سهرکو تکرانی شو رشگیره کان و دژایه تیکردنی له ده ستیوه ردانی دهره کی له کاروباری ناوځوی ئیران، و ئاگادار کردنه وهی کاربه ده ستانی ده ولت له قه ده غه کردنی په یوه ندی له گه ل نوینه رانی ولاتانی روسیا و به ریتانیا ، ته نانه ت بو به ده ستیه تانی زانیاری دهرباره ی په یوه نډیبه نه یینه کان ژماره یه ک که سی به نه ینی خسته نیو بالیوزخانه کان (رائین، ۱۳۷۳: ۳۲۸)، هه روه ها دوی ئه وهی ئاگادار ده کریته وه که پیش نویژی هه ینی شاری تاران (میرزا ئه بو ئه لقاسم) دیاری له روسه کان وه رگرتوه، ناسره دین شا له بابه ته که ئاگادار ده کاته وه و ناوبرا ویش له پیش نویژی هه ینی تاران دوورده خاته وه (وره رام، ۱۳۶۹: ۱۶۷).

ئیران به هو ی به ستنی ریکه وتنامه ی تورکه منچای بیبه ش کرا له هه بوونی هیزی دهریای له دهریای خه زه ر و هر بویه نه یوانی ریگری له هی رشی تورکه مانه کانی نیشته جیوو له که ناره کانی روژه لاتی دهریای خه زه ر بو ناو خاکه که ی بکات، دوی هی رشه کانی سالانی ۱۸۳۶ و ۱۸۴۰، جاری کی تر له سالی ۱۸۵۱ تورکه منه کان هی رشیان کرده سهر بنکه ی روسه کان له ئاشوراده له و کاته روسه کان تومه تیان خسته ئه ستوی موحه مه د ته قی میرزا زبرای شا و حاکمی مازنده ران، دوی ئه وهی ئه میرکه بیر رایگه یاند به رپرسیاره تی هیچ کاریک له ئه ستو ناگریت کیشه که وته نیوان په یوه ندی هه ردوو ده ولت، به لام به هو ی پیویستی ئیران له م قوناغه به پالپشتی روسه کان له به رامبه ر ده ولته تی عوسمانی ئه میرکه بیر ناچار بو به قبول کردنی داواکاریه کانیان و له کارلادانی حاکمی مازنده ران و پی دانی پی بژارده به روسیا (مه دوی، ۱۳۹۱: ۲۶۶-۲۶۸). له لایه کی تر ئیران هه ولی دا به شیوه یه کی نه ینی بو دووباره وه رگرتنه وهی هه رات له گه ل روسیا ریکه که ویت، به لام دوی ماوه یه ک ئه میرکه بیر به رامبه ر به روسه کان بی ئومید ده بیت و بریاریدا پیش گرتنی هه رات هی رشی سهر تورکستان بکات (بالمرستون، ۱۳۶۲: ۶۶۵-۶۶۶). ئه میرکه بیر هر له م ماوه یه دا هه ولی پته وکردنی په یوه نډیبه کانی له گه ل روسیا ده دات له سالی ۱۸۵۱ بریاری دامه زراندنی بالیوزخانه ی ولاته که ی له شاری پتروسبورگ ده دات (مه ربان، ۱۳۸۷: ۱۶۳) و پیش

دوورخستنه‌وهی له پوستی سهدری ئه‌عزهم هه‌لسا به ناردنی ئه‌ندامانی بالیوزخانه‌که به سه‌رپه‌رشتی میرزا محمه‌د قه‌زوینی بو روسیا، هاوکات دالگورگی بالیوز و کونت نسلرود (۱۷۸۰ - ۱۸۶۲) وه‌زیری دهره‌وه‌ی روسیا دژی کردنه‌وه‌ی بالیوزخانه‌ی ئیران بوون له پتروسبوورگ (ادمیت، ۱۳۶۲: ۵۱۱). به‌مجوره‌ دوا‌ی کردنه‌وه‌ی بالیوزخانه‌که میرزا حوسین خان عه‌زه‌د ئه‌لمولک (۱۸۵۱ - ۱۸۵۴) وه‌ک بالیوز له روسیا مایه‌وه (سلیمانی، ۱۳۷۹: ۱۱۰).

دوا‌ی ئه‌وه‌ی ئه‌میرکه‌بیر له ریگه‌ی مه‌هدعولیا تۆمه‌تی خیانه‌ت و هاوکاری له‌گه‌ل روسیایان خسته‌ پالی، هه‌ر بۆیه ناسره‌دین شا بریاری له کارلادانی ئه‌میرکه‌بیر له پوسته‌که‌ی و دانانی میرزا ئاغاخانی نوری له شوینی دهرکرد (به‌نود، ۱۳۹۲: ۹۵-۹۷). ده‌توانین بلیین هه‌لو‌یسته‌کانی بوون به هۆی دژایه‌تی کردن و پیلان دانان بو دوور خستنه‌وه‌ی له پوسته‌که‌ی، هه‌ر چه‌نده ئه‌میرکه‌بیر به پشتگیری کردن له روسه‌کان تاوانبار ده‌کرا به تۆمه‌تی ئه‌وه‌ی که یارمه‌تی دالگورگی بالیوزی روسیای داوه بو گه‌یشتن به پوسته‌که‌ی (وایوانف، ودیگران، ۱۳۹۰: ۳۵۲)، به‌لام دواتر به هۆی ریگری ناوبراو له گه‌رانه‌وه‌ی (به‌همه‌ن میرزا) وه‌ک حوکمرانی ئازهربايجان، له لایه‌ن فه‌وجیکی ئازهربايجانی به (۲۵۰۰) سه‌رباز که به (فوج قهرمانیه) ناسراوه وله لایه‌ن دالگورگی بالیوزی روسیا پالپشتی ده‌کران هی‌رش کرایه‌ سه‌ر ماله‌که‌ی، به‌لام به هۆی ری‌زگرتن له خوشکی ناسره‌دین شا که هاوسه‌ری ئه‌میرکه‌بیر بوو و هه‌وله‌کانی میرزا ئاغاخانی نوری هی‌رشه‌که وه‌ستینرا وله کاره‌که‌ی دوورخرايه‌وه (ادمیت، ۱۳۶۲: ۶۷۶). ودواتر له ۱۸۵۲ به‌بریاری شا له حه‌مام فینی کاشان ده‌کوژریت (به‌نود، ۱۳۹۲: ۹۷).

دوا‌ی ئه‌و گۆرانکاریانه‌ی له ناوخۆی ئیران روویدا و میرزا ئاغاخانی نوری دوا‌ی دوورخستنه‌وه‌ی ئه‌میرکه‌بیر له پوسته‌که‌ی وه‌کو سه‌روک وه‌زیرانی ئیران ده‌ست نیشان کرا، په‌یوه‌ندییه‌کانی ئیران و روسیا له ماوه‌ی حوکمرانی میرزا ئاغاخانی نوری (۱۸۵۱ - ۱۸۵۸) دوو پروداوی چاره‌نوس ساز به‌خۆوه ده‌بینیت، که بریتی بوون له ریگری کردن له که‌شتی روسی بو به‌نده‌ری ئه‌نزه‌لی و دووه‌میان به‌ستنی ریکه‌وتنامه‌ی نه‌یتی ئیران و روسیا له ۲۸ ئه‌یلول ۱۸۵۴ (هدایت، ۱۳۳۹: ۷۸۸).

روسیا له‌م ماوه‌یه به‌رده‌وام له هه‌ولی نزیکبوونه‌وه بوو له گه‌ل ئیران له پیتاو به‌دیپتانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی له به‌رامبه‌ر رکا‌به‌ره‌که‌ی که به‌ریتانیا بوو، له لایه‌کی تر روسیا به هۆی ده‌ستوهردانی له کاروباری ناوخۆی ده‌وله‌تی عوسمانی به بیانوی پاراستن و پالپشتی کردنی مه‌سیحیه‌کانی دانیشتوی ده‌وله‌تی عوسمانی و مانه‌وه‌ی کیشه‌ی گه‌روه‌کانی بسفور و دهرده‌نیل له نیوانیان، له هه‌ولی ئه‌وه بوو که له‌کاتی پرودانی هه‌ر کیشه و پیکدادانیک له‌گه‌ل ده‌وله‌تی عوسمانی سوود له ئیران ببینیت. ده‌توانین بلیین ئه‌گه‌ر ئیران له‌وکاته سیاسه‌تیکی ژیرانه‌ی په‌یره‌و بکرده‌یه ده‌یتوانی له‌و دهرفه‌ته زۆرتترین ده‌سکه‌وت به‌ده‌ست به‌ی‌نیت. جیگای ئاماژه‌یه له ماوه‌ی

حوکمرانی سەرۆک وەزیران ئەمیرکەبیر ریگە نەدرا بەهاتنی کەشتی روسیا بۆ ناو ئاوهکانی کەنارەکانی ئێران و بەندەری ئەنزەلی بەلام دواى بوونی میرزا ئاغاخان بە سەرۆک وەزیران، روسیا توانی ژمارەیهک کەشتی رهوانه‌ی ئەو بەندەرە بکات، بەلام زۆری نەبرد میرزا ئاغاخان بە هۆی مەملانیی له گەل دالگۆرگی بالیۆزی روسیا له سالی ۱۸۵۳ فەرمانی قەدەغەکردنی کەشتی روسی بۆ بەندەری ئەنزەلی دەرکرد، ئەمەش بوو هۆی ئەوهی ناوبراو بکەویتە بەر رهخنه و گلهیی روسه‌کان، بەلام دواى گفتوگو و نامه گۆرینه‌وه‌یه‌کی زۆر ریگەدرا تهنه‌کەشتیه‌ بازرگانه‌کان بچنه‌نیو بەندەرەکه (تیموری، ۱۳۳۲: ۲۵۹-۲۶۳).

گۆرانکارییه‌ نیوده‌وله‌تیه‌کان و هه‌وله‌کانی روسیا و به‌ریتانیا و ده‌وله‌تی عوسمانی بۆ راکیشانی ئێران بۆ ناو شهر و به‌کاره‌یتانی له‌به‌رژه‌وه‌ندی خۆیان له‌ گرینگترین پوداوه‌کانی سهرده‌می سهرۆک وەزیران میرزا ئاغاخان بوو (مه‌دوی، ۱۳۶۴: ۱۵۱)، هەر بۆیه له‌ ماوه‌ی جه‌نگی قهرم (۱۸۵۲- ۱۸۵۶) له‌ نیوان روسیا و ده‌وله‌تی عوسمانی، روسیا له‌ ریگای کیشه‌ی سنوری نیوان ئێران و ده‌وله‌تی عوسمانی هه‌ولیدا ریکه‌وتنامه‌یه‌کی یه‌گرتنی سه‌ربازی له‌گه‌ل ئێران ببه‌ستیت بۆ ئەوهی له‌م ریگایه‌وه له‌ دژی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌کاری به‌نیت، به‌لام له‌به‌ر ئەوهی دالگۆرگی بالیۆزی روسیا متمانه‌ی به‌ سەرۆک وەزیران میرزا ئاغاخان نه‌بوو بۆ خسته‌رووی ئەو پیشنیاوه‌ بۆیه‌ ویستی به‌شیوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ بخاته‌به‌رده‌م ناسره‌دین شا و له‌ کۆتاییه‌کانی سالی ۱۸۵۳ کاتیگ جه‌نرال بیتوف فه‌رمانده‌ی سوپای روسیا له‌ شهر دژی تورکه‌کان له‌ ده‌وروبه‌ری ئەرزه‌رۆم گه‌شته‌ نه‌خجه‌وان له‌ ریگای دالگۆرگی گفتوگوه‌یه‌کی نه‌ینی له‌گه‌ل ناسره‌دین شا ئەنجامدا، هه‌رچه‌نده میرزا ئاغاخان هه‌والی له‌ چاوپیکه‌وتنه‌که هه‌بوو به‌لام له‌ ناوه‌رۆکه‌ کۆبونه‌وه‌که ئاگادار نه‌بوو (مجد، ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۱۶).

نوینه‌ری روسیا ویستی له‌ ریگه‌ی پیشنیاوه‌ داراییه‌کانی بۆ ئێران ئامانجه‌که‌ی جیه‌جی بکات، به‌لام کاتیگ ناسره‌دین شا بۆ راویژکردن سه‌باره‌ت به‌م بابته‌ بانگه‌یشتی سهرۆک وەزیران میرزا ئاغاخان ده‌کات و ناوبراو توانی باوه‌ر به‌ شا به‌نیت که‌ هاوپه‌یمانی له‌گه‌ل روسه‌کان له‌م قوناغه له‌ به‌رژه‌وه‌ندی ئێراندا نیه، له‌لایه‌کی تر به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسا و ده‌وله‌تی عوسمانی داویان کرد له‌شه‌ره‌که‌ بێ لایه‌ن بیت، به‌لام سه‌رکه‌وتنی روسیا له‌ سه‌ره‌تای شه‌ره‌که‌ دله‌راوکی نزیکبوونه‌وه له‌ روسیای خسته‌ بیری ئێران و له‌ ۲۸ی ئەیلولی ۱۸۵۴ ریکه‌وتنامه‌یه‌کی نه‌ینی له‌ نیوان نیکولا ئانچیکوف (Nicolai Antichkov) نوینه‌ری روسیا و ناسره‌دین شا و سهرۆک وەزیران میرزا ئاغاخان له‌ تاران مۆرکرا، که‌ گرنگترین خالی ریکه‌وتنامه‌که بریتی بوو له‌ یارمه‌تی نه‌دانی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ لایه‌ن ئێران و ریگانه‌دان به‌ تیه‌ره‌بونی که‌ره‌سته‌ی جه‌نگی له‌ خاکی ئێران‌وه (بیگدلی: ۶۶)، له‌به‌رامبه‌ردا روسیا له‌ کۆتا قیستی پیژاردیه‌ی ریکه‌وتنامه‌ی تورکه‌نچای خوش بیت (قزوینی، ۱۳۸۸: ۸).

هەرچه‌نده لیخۆشبوونی ئییران له پینژاردەکانی به سەرکه‌وتنیکی گه‌وره هه‌ژمار کرا، به‌لام ئاشکرا بوونی ریکه‌وتنامه‌که توره‌یی به‌ریتانیای لیکه‌وته‌وه، ده‌کرێ بلیین رۆلی میرزا ئاغاخان له‌و کاته بۆ پاشگه‌ز کردنه‌وه‌ی شا له‌ لایه‌نگری ئاشکرای روسه‌کان له‌ دژی هاوپه‌یمانه‌کان به‌ ئاشکرا ده‌رده‌که‌ویت، ته‌نانه‌ت سه‌رۆک وه‌زیران میرزا ئاغاخان رازی بوو به‌ هه‌له‌وشانه‌وه‌ی ریکه‌وتنامه‌که و ئاماده‌یی پیشاندا که له‌ دژی روسیا بوه‌ستیت. به‌لام له‌ به‌رامبه‌ر ئه‌و هه‌لوسته‌ ده‌بیت ناوچه‌ی قه‌فقاز دوا‌ی شکستی روسیا له‌ شه‌ره‌که بۆ ئییران بیت، هه‌رچه‌نده به‌ریتانیا دژی ئه‌و داوا‌یه بوو به‌لام نه‌یده‌ویست به‌ وه‌لامی نه‌رینی جارێکی تر ئییران له‌ روسیا نزیک بکاته‌وه، هه‌ر بۆیه تا کۆتایی شه‌ره‌که گه‌توگۆکان درێژه‌ی کیشا، هه‌ر بۆیه دوا‌ی ته‌واو بوونی شه‌ری قه‌رم به‌ریتانیا رایگه‌یاند که به‌پیشنیاره‌که‌ی ئییران رازی نیه، هه‌رچه‌نده ئییران به‌ کردار به‌شداری له‌و شه‌ره‌ نه‌کرد به‌لام هه‌ردوو ده‌وله‌تی دراوسی به‌ درێژایی شه‌ره‌که له‌ هه‌لوسته‌کانی ئییران دلشکاو بوون (بیگدلی، ب.ت: ۷۰ - ۷۴).. جیگای ئاماژه‌یه هه‌وله‌کانی روسیا بۆ گه‌یشتن به‌مه‌رامه‌کانی و ریکه‌گرتن له‌ به‌ره‌وپیشچوونی به‌ریتانیا بۆ ناوچه‌کانی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست به‌رده‌وام بوو، یه‌کیک له‌ بیروکه‌کانیشی بریتی بوو له‌ هاندانی ئییران بۆ داگیرکردنی ئه‌فغانستان و پاشان بۆ هیندستان هه‌نگاو بنیت (البیاتی، ۱۹۸۴: ۱۶۲).

په‌یوه‌ندی سیاسیه‌کانی نیوان ئییران و روسیا دوا‌ی مردنی ئیمپراتۆر نیکۆلای یه‌که‌م له‌ سالی ۱۸۵۵ و هاتنی ئیمپراتۆر ئه‌لکساندري دووهم (۱۸۵۵ - ۱۸۸۱) بۆ ده‌سه‌لات له‌ روسیا ده‌چیته‌ قوناغیکی نوێ، کاتیک نوینه‌ری تایبه‌تی ئه‌لکساندري دووهم له‌گه‌ل نوینه‌ری حاکمی قه‌فقاز بۆ راگه‌یاندنی ده‌سه‌لاته‌که‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی فه‌رمی گه‌یشتنه‌ تاران و له‌ لایه‌ن ناسره‌دین شا پیشوازیکران و عه‌باس قولی خان میرپه‌نجه‌ی بۆ پیروژبایی له‌ ئه‌لکساندري دووهم وه‌کو بالیۆز ره‌وانه‌ی روسیا کرد و نازناوی (سیف ئه‌لمولک) ی پێ به‌خسرا. سیف ئه‌لمولک له‌ سالی ۱۸۵۶ له‌ ته‌بریژه‌وه به‌ره‌و قه‌فقاز به‌ریکه‌وت و له‌ ته‌فلیس پیشوازییه‌کی گه‌رمی لیکرا، دواتر گه‌یشتنه‌ پتروفسبۆرگ له‌ لایه‌ن نوینه‌رانی کۆشک و ئه‌ندامانی بالیۆزخانه‌ی ئییران پیشوازی لیکرا، دواتر چاویکه‌وت به‌ ئه‌لکساندري دووهم و کۆنت نسلرود (۱۷۸۰ - ۱۸۶۲) وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی روسیا و نامه‌ی ناسره‌دین شا و سه‌رۆک وه‌زیران میرزا ئاغاخان که تایبه‌ت بوو به‌ نزیکي و هاورییه‌تی نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت پیشکەشی کردن، سیف ئه‌لمولک له‌ ماوه‌ی گه‌شته‌که‌یدا که زیاتر له‌ چوار مانگی خایاند گه‌توگۆ کرا ده‌رباره‌ی هاتوچوونی هاوالاتیان و په‌ناهه‌نده و هه‌لاتوانی هه‌ردوو ولات، وه‌ ئه‌نجامدا له‌ ریکه‌وتنامه‌یه‌ک سه‌باره‌ت به‌ هاتوچۆی هاوالاتیانی هه‌ردوو ده‌وله‌ت بۆ خاکی یه‌کتر مۆر ده‌کریت (شمیم، ۱۳۷۰: ۲۴۱-۲۴۳).

شکستی میرزا ئاغاخان له‌ ده‌ست به‌سه‌رداگرته‌ی هه‌رات و به‌ستنی ریکه‌وتنامه‌ی پاریس له‌ سالی ۱۸۵۷، و سه‌ربه‌خۆیی ئه‌فغانستان و جیا‌بوونه‌وه‌ی له‌ ئییران، گه‌وره‌ترین هه‌له‌ی سیاسی ناوبرا بوو که به‌ریتانیا سوودیکی زۆری لێ وه‌رگرت (طاهری، ۱۹۴۷: ۴۲۵). ده‌توانین بلیین روسه‌کان هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای هاتنی میرزا

ئاغاخان له دژی کاریان دهکرد بهلام لاینگری روسهکان له کوتایی ماوهی پوختهکهیدا زیاتر بهمهبهستی درخستن و نیشاندانی دهسهلاتیان بوو له ئیران، بالویزی ئهوکاتهی فرهنسا له تاران به راشکاوی ئه و بابهته دهخاته روو که میرزا ئاغاخان له لایهک هیوای به پالپشتی روسهکان نهماوه و له ههمان کاتدا ترسی نزیکبوونهوه له بهریتانیای هیه(اتحادیه، ۱۳۷۶: ۲۸۶-۲۸۷).

دوای ئهوهی میرزا محهمد خان سپهسالار (۱۸۶۴-۱۸۶۶) پوستی سهروک وهزیرانی وهرگرت گهیشتنی روسهکان به روبرای جیحون و خوارهزم له دیارترین رووداوه سیاسییهکان بوو(محمود، ۱۳۶۷: ج ۳، ۹۰۹). ماوهی حوکرانیهکهی دریژهی نهکیشا میرزا حسین خان سپهسالار(۱۸۷۱-۱۸۷۳) به پالپشتی بهریتانیهکان پوستی سهروک وهزیرانی وهرگرت (بامداد، ۱۳۶۲: ج ۲، ۴۱۲). بهلام دوای ماوهیهکی کهم له گهیشتنه دهسهلات سیاسهتیکی پیچهوانهی گرتهبه و له سیاسهتی دهرهوه پالپشتی روسهکانی کرد چونکه لهم باوهره دابوو که رزگاربوونی ئیران تهنها به ریزگرتن و جیهجیکردنی ریکهوتنامهکانی نیوان ئیران و روسیا دیتهدی (تیموری، ۱۳۳۲: ۵۱). و به فرمانی ناسره دین شا به مهبهستی سهرهخوشی کوشتنی ئه لکساندهری دووم گهیشته روسیا (ساسانی، ۱۳۳۸: ۹۲). جیگای ئاماژهیه میرزا حسین خان له سیاسهتی دهرهوه سیاسهتیکی (روسوفیلی) واته لاینگری روسهکان پهیرهو دهکرد، به هاندانی یهحیاخان موعتهمهده ئهلمولک که هاوریی روسهکان بوو و زینوووف بالیوزی روسیا له تاران. دهتوانین بلین بی هیوا بوونی له بهریتانیهکان فاکتهریکی سهرهکی بوو بو ئهوهی له روسهکان نزیک بیتهوه هر ئهوهش دواتر بووه هوکاری سهرهکی له دوورخستنهوهی له پوختهکهی (اعتماد السلطنه، ۱۳۷۶: ۲۷۶).

په یوهندییهکانی ههردوو ولات بهردهوام بوو بهمجوره تا هاتنی میرزا یوسف مستوفی ئهلمه مالیک بو دهسهلات، ناوبراو به شیوهیهکی فهرمی له سالی ۱۸۸۴ وهکو سهدری ئهعزم دهست بهکار بوو تا سالی ۱۸۸۶ لهو پوخته مایهوه، بهلام بهر لهو کاتهش کاروبارهکانی ولاتی بهریوهدهبرد و بهدریژی خزمهتکردنی له بوارهکانی چاکسازی ئابوری و ئاوهدانی شارهکان به شیوهیهکی دهسپاک و نیشتیمانپهروهرا نه له خزمهتی ولاتهکهی بهردهوام بوو (اعتماد السلطنه، ۱۳۷۶: ۲۸۶-۱۱).

گرینگترین رووداوی سیاسی له سهردهمی میرزا یوسف ناکوکی نیوان ئیران و بهریتانیا بوو لهسه ناوچهی کوههک، که دواتر جهنه رال فردریک گلداسمیت نوینهری بهریتانیا وهکو ناوژیوان له نیوان ئیران و ئهفغانستان کیشهکهی له بهرژهووهندی ئهفغانستان کوتایی پیهینا له راستیدا له بهرژهووهندی بهریتانیا کوتایهات و ناوچهی کوههک کهوته ژیر کوئترولی ئیران (علوی، ۱۳۹۸: ۱۳۴-۱۳۵)، ههروهها شهری نیوان روسیا و دهولهتی عوسمانی که به ریکهوتنامهی (سان ئیستفانو) له بهرژهووهندی روسیا کوتایی هات، بهلام بهریتانیا که به

دەرئەنجامی شەرەکه رازی نەبوو بۆ ئەوەی روسیا بخاتە نیو کیشەیهکی تر کۆنگرە ی بەرلینی ریکخست و بە ریکەوتنامەیهکی (٦٤) بەندی کۆتایەت، بەمەش روسیا بەشیک لە دەستکەوتەکانی که لە ریکەوتنامەکه ی پیشوو بەدەستی هینابوو لەدەستیدا، مادە ی (٦٠) لەو ریکەوتنامەیه که پەپوەندی راستەوخوی بە ئیران هەبوو لە گەرانهوی ناوچە ی(قطور) که لە سەرەتای دەسەڵاتداری ناسرەدین شا لە لایەن دەولەتی عوسمانی داگیرکراوو(مهدوی، ١٣٦٤: ٧٧٥).

ئیران لە سەر دەمی سەرۆک وەزیران میرزا عەلی ئەسغەر خان ئەتابەک(ئەمین ئەلسولتان) ١٨٨٧ - ١٨٩٦ ، لە سیاسەتی دەرەو بە دوو ئاراستە کاری کردوو، یەکه میان پالپشتی کردن بوو لە بەریتانیەکان تا رەتکردنەوی(جیاوگی رژی) لە سالی ١٨٩١، دوو میان لاینگری روسەکان تا کۆتایی سەر دەمی ناسرەدین شا. دەکرئ بلین ناسرەدین شا و ئەتابەک دوا ی هەلۆەشانەوی جیاوگی رژی لە ترسی کاردانەوی بەریتانیا لە روسیا نزیکبوونەو و تەنانەت لە ترسی هەرەشە ی سەربازی لە لایەن بەریتانیا گرنگی زیاتریان بە قوزاخخانە ی روسەکان دا که ئەمەش بوو بە هۆکاری سەرەکی بەهیزبوون و زیادبوونی دەسەڵاتی روسیا لە دام و دەزگاگانی حکومەت لە ئیران(نوری، ١٣٥٢: ٢٢٦-٢٢٨)، جیگای ئاماژە یە دوا ی ئەوە ی ئەتابەک لە بالۆیزخانە ی روسیا چاوی بە بالۆوز دوبرۆتروف دەکەوێت خۆشحال دەبن بە هەلۆەشانەوی ئەم بریارە و لەگەل پیدانی بەلینی هاوکاری روسەکان ناوبراو بەتەواوی دەکەوێتە ژێر سیبەری روسەکان(فوریە، بی تا: ٢٤٢-٢٤٣)، شایانی باسە ناسرەدین شا ئاگاداری ئەو دیدارە بوو و لە چاوپیکەوتنیک لەگەل دوبرۆتروف قسەکانی ئەتابەکی بۆ هاوکار نیوانیان پشتراستکردۆتەو(اعتماد السلطنە، ١٣٧٧: ٧٩٢).

هنری درموند ولف(Henry Drummond Wolff)(١٨٨٨-١٨٩١) بالۆوزی بەریتانیا دوا ی دیداریک لەگەل ئەتابەک دەلێت: " ئەتابەک پیاویکی لیھاتوو و تیگە یشتوو، و هەرچەندە بە (روسوفیل) واتە لاینگری روسەکان تاوانبار دەکریت بەلام ناوبراو لە باوەرە دابوو که پاراستنی هاوسەنگی نیوان روسیا و بەریتانیا بۆ ئیران گرنگە، ئەمەش بە هۆی هاوسنوری ئیران لەگەل روسیایە که دەتوانیت تەنھا بە هاندانی تورکەنەکان زیانیکی زۆر بە ئیران بگەینیت، هەرچەندە ئەتابەک دپکی بە پیویستی و بەگەرخستنی شارستانیهتی ئەوروپی کردوو بەلام ترسی لە دوژمنایەتی روسەکانیش هەبوو"(طاهری، ١٩٤٧: ٥١٤-٥١٥).

روسیا بەردەوام لە هەولی فراوانکردنی بەرژەوهندییهکانی بوو لە ئیران و بەهەموو رینگایەکی هەولی وەرگرتنی جیاوگی هاوشیوہی بەریتانیەکانی دەدا، دەکرئ بلین ملاملاننیهی نیوان هەردوو دەولەتی زلھیز و هەولدانیان بۆ زیاتر چەسپاندنی دەسەڵات و بەدیھینانی بەرژەوهندییهکانیان هۆکاریکی راستەوخو بوو بۆ بەهیزبوونیان و دەستیوہردانیان لە کاروباری ئیران(شیرازی، ١٣٨٢: ١١٨-١١٩).

هر چهنده روسيا وايدهردهخست كه داغيركردنى خاكى ئيران ئامانجى سهرهكى نيه، جيگرى وهزيرى دهرهوهى روسيا ون.لمسدورف (V.N.Lamsdorff) دهربارهى سياسهتى روسيا له ئيران بؤ دالگورگى باليووزى روسيا له تاران دنوسيت: "مهبهستى سهرهكى ئيمه له يارمهتيدانى ئيران به چهندن رينگى جياواز تهنه بؤ بههيزكردنى نهو ولاته بووه و دوور له هر مراميك بؤ داغير كردنى خاكهكهى، مهبهستى ئيمه دروستكردنى ولاتيكي بههيز و گوپرايه له وهكو قه لغانيك بهرامبه ر داغيركهران" (نصر، ۱۳۶۳: ۳۰۴). رووداوهكانى دواتر به تايبهتى سياسهتى روسيا له ناوچهكانى ئاسياى ناوهراست و قهققاز نهوه دهسهلمينن كه مهبهست له نوسينهكهى لمسدورف تهنه پروكهشيكى سياسيه، بهلكو به پيچهوانهوه روسيا له پيناو مرامه سياسيهكانى ريگرى له پيشكهوتنى نهو ولاته دهكات(كاظم زاده، ۱۳۷۱: ۱۴۷).

پهيوهنديهكانى روسيا و ئيران له كووتاييهكانى سهدهى نوزدهم له كاتى دامهزراندنى بنكهى دهريايى له كهنداوى فارس و بهرهوپيشچوونى بهرهو ناوچهكانى ئاسياى ناوهراست بههيزتر دهبيت و رولى له ناوچهكانى خواروى ئيران زياتر دهردهكهويت (Danvers, ۱۸۸۸: P.۳۸۳-۴۱۴)، به دامهزراندنى بالويخانهى له شارى بهسره له سالى ۱۸۸۱ توانى يهكه م ههنگاوى سهرهكى بؤ فراوانبوونى دهسهلات له م ناوچهيه دهسته بهر بكات، و له نيوان سالانى (۱۸۸۴-۱۸۸۸) چالاكى روسهكان له خواروى ئيران زياتر دهردهكهويت بؤ نمونه سهردانى نهفسهري هيزى قوزاق كاپتن(خونلومور) بؤ ناوچهكانى نهسفههان، شيراز و بوشههر له سالى ۱۸۸۷ بهلگهيه له سهر فراوانبوونى دهسهلاتى روسهكان له خواروى ئيران(جناب، ب.ت: ۱۱۴-۱۱۵).

شايانى باسه روسهكان سه رهپاي فراوانبوونى دهسهلاتيان لهو ناوچانه بهلام زور بهوريابهوه ههنگاويان هاويشتوه، له سالى ۱۸۹۵ نهندانياريكى ليها تووى روسى له ريگاي كرمان بهرهو بهندهر عهباس بهريكهوت و له بههاري هه مان سال گهيشته دورگهى هورمز و راپورتيكى تيروتهسلى سهبارت به ناوچهكه ئاماده كرد كه بووه هوى زياتر گرينگى پيدانى روسيا به ناوچهكه و بهمهش ههولى نزيكبوونهوهى زياتريان داوه، تهنا نهت له سالهكانى ۱۸۹۶ بهدواوه به بيانووى نهخوشى تاعون ژمارهيهكى زور پزيشك بؤ ناوچهكانى بوشههر، بهندهر عهباس و هورمز رهوانه كران(آرنولد، ۱۳۶۶: ۲۹۸).

روسيا سه رهپاي بهدهستهينانى چهندن جياوگ و پروردهى سياسى و ئابوورى له ئيران و كونترول كردنى ناوچهيهكى زور بهلام له گهل نهمهشدا بهئاشكرا له ههنگاوهكانى دهردهكهويت كه چاوى له بهرهى باشور بووه و بى ووچان ههولى بؤ دوزينهوهى ريگايهك بؤ كهنداوى فارس و ئوقيانوس هيندى داوه، نهمهش له ريگهى چالاكيهكانى له سهر سنورهكانى باشور و روژههلاتى خوراسان و كونترولكردنى سيستان دهردهكهويت،

مه‌به‌ستی سهره‌کی روسیا له لاواز کردنی ریشه‌یی هیژی به‌ریتانیا له باشوور و کۆنترۆلکردنی ده‌ریاوانی و دامه‌زراندنی بنکه‌یه‌کی ده‌ریایی خۆی ده‌بینیه‌وه (حتی، ۱۹۷۵: ۷۹).

هه‌نگاوه‌کانی سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی روسیا زیاتر چوارچێوه‌ی رکا به‌ری له‌گه‌ڵ به‌ریتانیا و چه‌سپاندنی ده‌سه‌لات له‌که‌نداوی فارس و هیندستان خۆی ده‌بینیه‌وه، له‌م سۆنگه‌یه‌وه رۆژه‌لاتناسانی روسی زیاتر بابه‌تی سه‌ربازی و ستراتیجی ناوچه‌که‌یان خستۆته‌پوو (متولی، ۱۳۹۶: ۹۸)، له‌لایه‌ن روسیا هۆکاری ئابووری و بازرگانی له‌که‌نداوی فارس به‌پله‌ی دووهم دیت به‌لام له‌گه‌ڵ ئەمه‌شدا نێردراوه‌کانیان لیکۆلینه‌وه‌یان له‌باره‌ی بازرگانی له‌به‌نده‌ره‌کانی بوشه‌هر و بازرگانی مروارید له‌به‌نده‌ری عه‌باس کردووه (موزر، ۱۳۵۶: ۳۳۴).

. دامه‌زراندنی کونسولخانه.

جیگای ئاماژه‌یه‌ کردنه‌وه‌ی کونسولخانه‌کان یه‌کیک بوو له‌ به‌ره‌نجامی په‌یوه‌ندی دیپلۆماسی و ریکه‌وتنامه‌کان که‌ سه‌ره‌تا که‌ی ده‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ سه‌رده‌می پترۆسی گه‌وره‌ و شا سولتان حسین (۱۶۹۴- ۱۷۲۶) ی سه‌فه‌وی که‌ مۆله‌تی دامه‌زراندنی کونسولخانه‌ی له‌ گیلان و هرگرت، به‌مه‌ش کونسولخانه‌ی روسیا سالی ۱۷۱۷ له‌ ره‌شت کرایه‌وه (نیکتین، ۱۳۵۶: ۸۵)، هه‌روه‌ها به‌پێی ماده‌ی (۱۰) له‌ ریکه‌وتنامه‌ی تورکه‌نچای سالی ۱۸۲۸ ئەو مافه‌ به‌ روسیا ده‌دریت که‌ له‌ هه‌ر شوینیک بیانه‌وی مافی دامه‌زراندنی کونسولخانه‌و نوینه‌رایه‌تی بازرگانیان هه‌یه (لمبتون، ۱۳۶۳: ۲۳۰).

کردنه‌وه‌ی کونسولخانه‌کان له‌ سه‌رده‌می ناسره‌دین شا له‌ ئیران به‌رده‌وام بوو، دوا‌ی به‌ستنی ریکه‌وتنامه‌ی ئاخال ره‌زانه‌ندی درا له‌سه‌ر جیگیربوونی کونسولی روسیا له‌ شاری مه‌شه‌د که‌ ئەمه‌ش به‌هیز بوونی ده‌سه‌لاتی سیاسی روسیای له‌ ناوچه‌کانی خوراسان و ده‌وروبه‌ری لیکه‌وته‌وه‌ چونکه‌ به‌ پێی به‌شی (۷) ی ریکه‌وتنامه‌که‌، روسیا ده‌توانیت بۆ رێگری کردن له‌ هه‌ره‌شه‌ی تورکه‌نه‌کان و به‌ریوه‌بردنی کاروباری ناوچه‌کان به‌رپرس و هیژی تاییه‌ت له‌ سه‌ر سنوره‌کان جیگیر بکات. شاری مه‌شه‌د له‌ دیدی ناسره‌دین شا و خه‌لکی ئیران وه‌کو شارێکی ئاینی تاییه‌تمه‌ندی خۆی هه‌بوو و هه‌ر بۆیه‌ شا دژی ده‌ستپوه‌ردانی ولاتانی بیگانه‌ بوو له‌و شاره‌، روسیا دوا‌ی ده‌ست به‌کاربوونی بالۆیزی به‌ریتانیا (هنری درموند ولف) له‌ ئیران جه‌ختی له‌سه‌ر کردنه‌وه‌ی کونسولخانه‌ی ولاته‌که‌ی له‌ شاری مه‌شه‌د کرده‌وه‌ به‌لام دوا‌ی ده‌ربینی نارازی له‌ لایه‌ن شا که‌ گوايه‌ شارێکی ئایینی و خه‌لکه‌که‌ دژی مه‌سیحیه‌کانن کاره‌که‌ بچ ئەنجام مایه‌وه‌. سه‌ره‌رای هه‌وله‌کانی روسیا له‌هه‌مه‌به‌ر دامه‌زراندنی بالۆیزخانه‌ له‌ شاری مه‌شه‌د به‌شی هه‌فته‌می ریکه‌وتنامه‌ی ئاخال وه‌کو بیانوویه‌ک که‌وته‌ ده‌ست روسیا و به‌ دلنیا‌یه‌وه‌ به‌ریتانیاش له‌ دوا‌ی روسیا ئەمه‌ی به‌ مافی ره‌وای خۆی ده‌زانی. گرنگی ئیستراتیجی ئەو شاره‌ به‌ هۆی نزیکي له‌ هه‌رات له‌ لایه‌ک ده‌رفه‌تی داگیر کردنی ئەو شاره‌ی بۆ روسه‌کان ده‌ره‌خساند و له‌

لایه کی تریش بهریتانیا دهیتوانی له و ناوچه یه بهووردی ئاگاداری جولای روسهکان بیټ له کاتی ههولهکانیان بۆ داگیر کردنی ههرات، جیگه ی ئاماژه پیکردنه روسهکان ههر له درهنگانهوه له ریگه ی سهروک هۆز و پیاوه گهورهکانی خوراسان به بهلین و بهرتیل و ههرهشه و کرینی زهوی ههولیان بۆ ئامانجهکهیان دها و بۆ ئهوه مهبهستهش عهشق ئابادیان بۆ چالاکیهکانیان ههلبژارد بوو. ههرچهنده روسیا و بهریتانیا بهر له و کاته نوینهریان له مهشههد ههبووه و بهرپرسیانی بهریتانی وهکو جهنرال مهکلین (Maclean) و سهرههنگ ئستوارت (Stewart) وهکو بهرپرسیکی سیاسی له و ناوچانه کاریان دهکرد بهلام له ناوچهیهکی دیاریکراو نیشتهجی نهبوون(کرزن، ۱۳۶۷: ج ۱، ۲۳۷).

روسیا بۆ پاراستنی بهرژهوهندییهکانی و چاودیری زیاتری بارودوخهکه کونسول مسیو فلاسیف (Vlasief) ی له ناوچه ی رهشت رهوانه ی خوراسان کرد و له سالی ۱۸۸۹ دوا ی وهرگرتنی رهزومهندی له ئیران بۆ دامهزراندنی کونسولخانه له مهشههد ناوبراو وهکو سهرکونسول دهست نیشانکرا. سهرهرای ناوکوک بوونی شا و پیاوانی دهولت بهلام ئاگادار بوون له ئاکامی خرابی دژایهتی کردنی روسیا بهمهش جگهله قبولکردن هیچ ریگایهکی تریان نهبوو، راستییهکی بهلگهنهویسته که به گویره ی سیاسهتی ههر دوو رکابه ر له و کاته بهریتانیا داوای جیاوگی هاوشیوهی بکات. هاوکات لهگه ل گهیشتنی روسهکان بۆ شاری مهشههد له هه مان سال بالیوز سیر مورتیمور دوراند (Sir Mortimer Durand) داوای زیادکردنی ژماره ی نوسینگه ی کونسولخانهکانی له ئیران کرد، ناسره دین شا بۆ پاراستنی هاوسهنگی هیژ مؤلهتی دامهزراندنی کونسولخانه له و شاره به بهریتانیا درا(کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۱۹۳-۱۹۷)، بهمهش جهنرال مهکلین ئەندامی لیژنه ی سنوری ئیران و ئەفغانستان له لایه ن بهریتانیا وهکو سهرکونسول رهوانه ی مهشههد کرا و تهنانهت زووتر له رکابه رهکه ی گهیشته شارهکه، بهلام روسیا به هۆی پیلان گیری و دانانی ری و شوینی پیشهوخته له شوینیکی گهوره و گرنگی شارهکه کونسولخانهکهیان کردهوه(کرزن، ۱۳۶۷: ۲۳۸). دهکری بلین دامهزراندنی کونسولخانهکانی ههر دوو دهولتهتی رکابه ر له مهشههد کیشه ی زیاتر بهدوای خویدا هینا، به شیوهیهک که ههریهکهیان سازشیان لهگه ل بهشیک له سهروک هۆز و پیاوه گهورهکان کردبوو که له بهرژهوهندی خویان و دژی یهکتر هان دراوان و بهمهش بارودوخی خوراسان بهتهواوی شلهژا(محمود، ۱۳۶۷: ج ۴، ۱۵۰۱).

باسی دووم: ریکه و تنامه سنوری و سیاسیه کان

کیشه سنورییه کان یه کیک له و کیشانهن که له سه رده می ناسرهدین شا له گهل روسیا له ئارادابوو و چه ندین ریکه و تنامه می چاره سه ری سنوری له نیوانیان مۆر کرا که له خواره وه دهیانخه یینه روو:

۱. ریکه و تنامه می ناخال.

کیشه می ناوچه تورکمانه کانی باکوری ئیران و روودانی چند هه لمه تیکی کوشتن و تالانکردن له سالی ۱۷۹۶ له لایه ن ئاغا محهمه دخان (موسوی، ۱۳۸۳: ج ۱، ۹۵-۹۷) و هه لمه تی سالی ۱۸۳۲ له لایه ن عه باس میرزا (مخبر، ۱۳۲۴: ۷)، هه روه ها پشتگوئ خستنی ناوچه که کانی باکور له لایه ن کاربه دهستانی دهوله ت و لاوازی ده سه لاتی مه رکه زی له ده سه ته به رکردنی ئاسایشی ناوچه که ریکه خوشکه ریک بوو بو ئه وه می تورکمه نه کانی ناوچه کانی (مرو و سه رخس) به رقیکی زۆر له دژی ده سه لاتی ناوه ندی یه کبگرن (موسوی، ۱۳۸۲: ۹۵-۹۷). شکسته کانی ئیران به رامبه ر روسیا بووه ده رفه تیک که ناوچه می تورکستان سه ربه خوئیان رابگه یه نن، و له سالی ۱۸۴۹ (ئاتانیا ز محهمه د) وه ک نوینه ری محهمه ده ئه مین خان ئه میری خوارزم بو پیرۆزبایی ده سه لات له ناسرهدین شا گه یشته ئیران، په یوه ندییه کانی ناسرهدین شا و تورکستان به شیوه یه کی ئاشتیانه ده رکه وت، وله کاتی روودانی شه ری نیوان ئیران و به ریتانیا تورکمانه کان به هیژیکی (۶۰۰۰) سواره پالپشتی هیزه کانی ئیرانیا له دژی به ریتانیا کرد، ده توانین بلین داوا می تورکمه نه کان بو به شدار بوونیان له شه رکه به لگه یه له سه ر ئه وه می تا ئه و کاته ش به شیک له تورکمه نه کان ویستویانه له ژیر سیپه ر ئیران بن (سپهر، ۱۳۵۳: ج ۲، ۵۵۸). به لام ئه و په یوه ندییانه زۆری نه خایاند به هوی روودانی شه ری ئاق ده ربه ند سه رخس له سالی ۱۸۵۵ له نیوان فه ره دیدون میرزا حاکی خوراسان و محهمه ده مین خان حاکی خوارزم که بووه هوی کوشتنی حاکی خوارزم و روخانی (۳۶) قه لا و به دیل گرتنی هه شتا بنه ماله، روسیا بو فراوانکردنی سنور و ده سه لاتی ویستی سوود له و ده رفه ته وه ربه گریته مه ش له ریکه می هاندانی تورکمه نه کانی ناوچه که له دژی ئیران وجیبه جی کردنی پیلانه کانی به جیگیر کردنی هیزه کانی قوزاق له ناوچه می خوارزم، که ئه مه سه ره تای له ده ستدانی ناوچه کانی ده وروبه ری جیحونی ساز کرد (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۷۶۷)، له سالی ۱۸۵۷ دوباره شه ر و پیکدادان له نیوانیان رویداوه ئه و شه ره زیاتر رق و قینه می له دلی تورکمه نه کان چاند و وره می به رز کردنه وه، هه روه ها له سالی ۱۸۵۸ حاکی خوراسان سولتان موراد میرزا حسام ئه لسه لته نه له هه نگاوئیکی نهینی هه فتا که س له سه رکرده کانی تورکمه نی بوو گفتوگوکردن بانگه یشتی شاری مه شه دی کرد و له پیلانیک بو توله می سزاکانیا ن به رامبه ر خه لکی شار و گونده کانی ئیران فه رمانی ده ستگیرکردنیانیدا (مه دوی، ۱۳۹۱: ۲۸۳-۲۸۴).

دوای مردنی سولتان مراد میرزا و کوره‌کھی (همزه میرزا حشمت ئەلدوله) شوینی ده‌گریته‌وه، له‌وکاته تورکمه‌نه‌کان توانیان سود له ناکۆکی نیوان همزه میرزا و قه‌وام ئەلدوله وه‌زیری خوراسان ده‌رباره‌ی سیاسه‌تیاں به‌رامبه‌ر تورکمه‌نه‌کان وه‌ربگرن، دوای ئەوه‌ی له‌ سالی ۱۸۶۰ سه‌رکرده‌کانی تورکمه‌ن له‌ شه‌ری مرو له‌ دژی ئی‌ران سه‌رکه‌وتن و ناوچه‌که‌ که‌وته ژیر کۆنترۆلیان و پاشان ه‌یرشیاں کرده‌ سه‌ر ناوچه‌ی سه‌رخه‌س به‌لام شکسته‌یاں ه‌ینا(کلمنت، ۱۲۶۷: ۱۵۸)، سه‌ره‌رای شکسته‌که‌یاں میرزا حوسین خان سپه‌سالار هه‌ولی دا له‌ ریگای دیپلوماسی و به‌ نه‌ینی سه‌رانی ناوچه‌که‌ ملکه‌چ بکاته‌وه و دوای گفتوگۆیه‌کی زۆر و ره‌زانه‌ندی تورکمه‌نه‌کان حاکمیک بو شاری مرو ده‌ست نیشانکرا و بریاردرا (۲۰) که‌س له‌ گه‌وره‌ پیاوان بو و تووژ و ریکه‌وتن بگه‌نه‌ تاران، به‌لام روسیا دوای بیستنی هه‌واله‌که‌ توانی ریگری له‌ چوونی وه‌فده‌که‌ بو تاران بکات(محمود، ۱۳۶۷: ۲۳۲).

دوای کۆنترۆل کردنی مرو له‌ لایه‌ن تورکمه‌نه‌کان شه‌ر و ناکۆکی بالی به‌سه‌ر سنوره‌کانی باکوری خوراسان داکیشا بوو هه‌روه‌ها له‌ کاتی ه‌یرشه‌کانیاں ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ ئی‌رانیه‌کان به‌دیل ده‌گرت و له‌ ناوچه‌کانی خیه‌وه، بخارا، مرو ده‌یانفرۆشت(کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۸۴). له‌ خۆبایی بوونی عه‌شیره‌تی ته‌که‌ دوای سه‌رکه‌وتن له‌ شه‌ری مرو بووه‌ هۆی تیکچوونی یه‌کریزی تورکمه‌نه‌کان، به‌ راده‌یه‌ک که‌ عه‌شیره‌تی سالوری و ساروق نیشه‌جی زورئاباد و پنجه‌ده‌نشین جاریکی تر پرویان له‌ ئی‌ران کرد، ئی‌ران دوای شکستی مرو ویستی به‌ دانانی که‌سانی لیها‌توو له‌سه‌ر سنوره‌کانی خوراسان و دروستکردنی قه‌لا و شوره‌ی به‌هیز ریگری له‌ ه‌یرشی تورکمه‌نه‌کان بو ناو خاکی خوراسان بکات، هاوکات حسام ئەلسه‌لته‌نه‌ جاریکی تر وه‌کو حاکمی ناوچه‌که‌ ده‌ست نیشانکرا، به‌لام ده‌ستیوه‌ردانی روسیا و به‌ریتانیا له‌ ناوچه‌که‌ ریگر بوو له‌ هه‌ر هه‌نگاوێک بو کۆنترۆل کردنی دووباره‌ی ناوچه‌که‌ له‌ لایه‌ن ئی‌ران. روسیا له‌ نیوان سالانی (۱۸۶۱-۱۸۶۶) به‌سه‌رکردایه‌تی جه‌نرال ئەلکساندر فون کاوفمن(Konstantin Von Kaufman) فه‌رمانده‌ی تورکستان و جه‌نرال ئابراموف به‌بی ه‌یچ به‌ربه‌ستیک توانی به‌شیکی فراوان له‌ سه‌مه‌رقه‌ند، تاشکه‌ند و بوخارا داگیر بکات و به‌م شیوه‌یه‌ تا سالی ۱۸۷۳ ناوچه‌یه‌کی فراوانیاں داگیر کرد، ئی‌ران له‌هه‌مبه‌ر پيش‌ه‌ویه‌یه‌کانی روسیا بچ ده‌نگی نواند چونکه‌ له‌ ه‌یرشه‌کانی ئۆزه‌بک و تورکمه‌نه‌کان بو سه‌ر سنوره‌کانی خوراسان رزگاریان بوو(امینی، ۱۳۸۴: ۱۱۸-۱۱۹).

کاردانه‌وه‌ی مملانیکانی نیوان به‌ریتانیا و روسیا له‌ سه‌ر ئی‌ران له‌و کاته‌ی به‌ریتانیا سه‌رقال بوو به‌ شو‌رشی ه‌یندییه‌کان و روسیاش له‌ سه‌رکه‌وته‌نه‌کانی دلنیا‌بوو به‌ هۆکاری پشتگۆی خستی پيش‌نیا‌ره‌کانی به‌ریتانیا سه‌باره‌ت به‌ دانانی سنوریک بو ه‌یرشه‌کانی و داگیر کردنی ناوچه‌کان ده‌رکه‌وتبوو، به‌لام له‌ ۱۸۷۱ کاتیک میرزا حوسین خان موشیر ئەلدوله (سپه‌سالار) که‌ به‌ لایه‌نگیری به‌ریتانیا ناسرابوو وه‌کو سه‌رۆک وه‌زیرانی ئی‌ران ده‌ست نیشان ده‌کریت بارودۆخه‌که‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی به‌ریتانیا ده‌گۆردریت و دواتر روسیا له‌ ترسی لاواز بوونی

هیز و دەسەلاتی له ئێران سالی ۱۸۷۳ له دانوستانیک له گەل بەریتانیا بەلینیدا له روباری جیحون نەپەریتەو بەلام ملکهچ نەبوونی روسیا بە دانوستانەکه و توره بوونی بەریتانیا کاتیک درکی بەوکرد ناتوانیت روسەکان بوەستینیت هەلسا بە داگیر کردنی بەلوجستان و شارەکانی کوبند و قەندەهار بەلام ئێران هیچ کاردانەو هیهکی نەبوو (یزدی، ۱۳۵۸: ۲۴۲-۲۴۴). هەرۆهە لەو کاتەش که هەوالی داگیرکردنی ناوچە (گوگتەپە) لە لایەن جەنرال (ئەسکوبلف) ی روسی له سالی ۱۸۸۰ گەیشته ناسرەدین شا بەهۆی دانیابوونی له پارێزراوی سنورەکانی باکوری ئێران له ترسی هیرشی تورکەنەکان دڵخۆشی خۆی دەربری، دواتر له ۲۱ی ئەیلولی ۱۸۸۱ - ریکەوتنامە ی سنوری ئاخال (ناوچەیه که له گورجستان) له نیوان میرزا سەعیدخان مۆتمن ئەلمولک (۱۸۱۶ - ۱۸۸۴) وەزیری دەرۆه و ئیقان زینوویف بالیۆزی روسیا له تاران و واژوو کرا (رمضانی ۱۳۶۸: ۱۸۵-۱۸۷)، بەمەش ئێران دەستبەرداری هەموو مافەکانی له تورکستان بوو و روباری (ئەترک) وەکو سنوری هەردوو دەولەت دیاریکرا، له بەرامبەردا پێویستە روسیا ئاسایشی سنورەکانی باکوری ئێران دەستبەر بکات (شمیم، ۱۳۷۰: ۲۳۵-۲۳۶). روسەکان بە پێی ریکەوتنامە که جیاوگی زیاتریان پیدرا، بەلام بە هۆی پیلانی روسیا و هاندانی تورکەنەکان له دژی ئێران ریکەوتنامە ی ئاخال نەبوو بەرەستیک بۆ پاراستنی سنورەکانی ئێران (گلی، ۱۳۶۶: ۱۶۴). تەنانەت له بەرژەو هندی تورکەنەکانیش چونکه بە هۆی دیاریکردنی سنوری نیوان روسیا و ئێران ناوچە که یان دابەش بوو بەسەر هەردوو دەولەت و تورکەنەکانی ئێران بە پێی ریکەوتنامە که هەموو سالیک بۆ دابین کردنی لەوەرگا بۆ ئەو بەری سنور کۆچیان دەکرد و بۆ ئەو هەش دەبوايه باج بە هەر دوو دەولەت بدەن، بەلام دەست نیشان کردنی سنورەکان له بەرژەو هندی روسیا بوو چونکه باشتترین جۆری زەویی له پروی کشتوکالی و ئاژەلداری له ئێران جیاکرایەو، هەرۆهە بە هۆی بوونی سەرچاوەی روبارەکان له خاکی روسیا له هەر کاتیک دەیتوانی ئاو له سەر گوندەکانی ئێران بپریت، تەنانەت ئێران بەلینیدا هیچ گوندیک بە درێژایی ئەو روبارانە ی دەکەوێت خاکی روسیا دروست نەکریت بەمەش ئێران له لایەنی جوگرافیای سیاسی ئابوری زیانی زۆری بەرکەوت (مدنی، ۱۳۶۹: ۱۶۸).

دەتوانین بلین ترسی ئێران له کاردانەو ی روسەکان هۆکاری راستەوخۆی ملکهچییە که ی بوو بۆ روداوەکان (کرزن، ۱۳۶۷: ۷۰۱)، ئەمەش بوو هۆی ئەو ی توانا و پۆلی بەریتانیا تا رادەیه که لاواز دەبیت، لەو کاتەش بالیۆزی ئێران له لەندەن گلهیی و تورهیی بەریتانیا له ریگای وەزیری دەرۆه دەگەینیتە ناسرەدین شا و ئەویش له وەلامدا دەلێت: " ... ئەگەر هەر له سەرەتای بەرەوپێشچوونی روسیا بەرەو ئاخال و تورکستان، بەریتانیا بە هیزەو رینگریان بکردبوايه ئیستا بارودۆخە که بەو شیۆه نەدەبوو، کەواتە دەولەتیکی وەکو بەریتانیا نەتوانیت له بەرامبەریان بوەستیت ئیمە چون دەتوانین ئەو کارە بکەین و بە هیزی سەربازی لە بەرامبەریان بوەستین، بۆیه ریکەوتنامە ی ئاخال تەنها رینگە چارهیه و ئیمەش له روداوەکان دڵخۆش نین و ئیتر

بهريتانيا پيويسته له گهل ئيران چاره سهریک بو پيگري کردنی زیاتری دهسه لاتی روسه کان له و ولاته بدوزيته وه... (نورایی: ۱۳۲-۱۳۷).

جیگای ئاماژه یه هاوکات له گهل پيشره وی به رده وامی روسه کان به ره و سنوره کانی ئیران و داگیر کردنی ناوچه کانی سه رخه سی کون و ده وره به ری روبری تجن، شانديک دیاریکرا بو دیارکردنی سنوری باکوری روژه لاتی ئیران و روسیا، به لام زیده پويیه کانی روسیا له و کاته نه وه ستان و به پی ویستی خوین به رده وام له ریگای پیکهینانی لیژنه و نوسینی پروتوکول گورانکاریان له سنوره کان ده کرد، کرده وه کانی روسیا که ناسره دین شای به ته وای هراسان کرد و کرده وه کانی به کاریکی دوژمنکارانه وه سف ده کات و ده لیت: "روسیا نیشتمانی ئیمه ی خستوته ژیر دهسه لاتی خوی، ئیستا دهیه ویت ئیمه گیانی خومانی ته سلیم بکهین". ده کری بلین رهوشی سیاسی ئیران تا کوتایی سه رده می ناسره دین له په یوه ندییه کانی له گهل روسیا به مجوره مایه وه و خراپی هه لومه رجی قوناغه که بو هه میسه وایکرد که ئیران له ده سته سه ر داگرتنه وه ی ناوچه کانی بی هیوا بیت (ملایی، ۱۳۹۷: ۴۷). هه ر چنده تورکستان بیابانیک زیاتر نه بوو به لام ریگاکانی گه یشتن به خوراسان، نه فغانستان و هیندستان له و بیابانه تیده پهرن، هه روه ها ناوچه کانی مرو و ئاخال له پروی ئیستراتیجی گرینگی تایبه تی خوین هه بوو به لام ده وه مهندي ناوچه که له پروی خاک و به روبروم هوکاریکی تری گرینگی پیدانی روسیا بوو.

۲- په یماننامه ی فیروزه و حه سار

روسیا له سه ره تای سالی ۱۸۹۳ پيشنیاری چاو پینخشانندی به ریکه وتنامه ی ئاخال تایبه ت به دیاریکردنی سنوری باکوری خوراسان له گهل ئیران کرد، و به مهش کیشه ی گوندی فیروزه و حه سار دووباره خرایه وه به رباس و گفتوگو له به رامبه ر ئه و زه ویبانه ی روسیا له نازه ربایجان به ئیران ده دات، به ریتانیا به هوی گرنگی ناوچه کان کاردانه وه یه کی نه ریئی بو کیشه که هه بوو، سه روک وه زیران میرزا عه لی نه سفه رخان نه تابه ک به سرفره نک له سیلز (Sir Frank Lasseles) بالیوزی به ریتانیای راگه یاند که ناسره دین شا و سه روک وه زیران رازی نین به له ده ستدانی به شیک له خاکی ئیران و چه ندین مه رجیش له لایه ن ناسره دین شا داندرا بو نه م بابه ته به لام به هوی رازی بوونی روسیا به مه رجه کانی ناسره دین شا هیچ ریگایه ک جگه له واژوو کردنی ریکه وتنامه که بو نه مایه وه (کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۲۶۵)، ده رنه نجام له ۲۷ ئیاری ۱۸۹۳ ریکه وتنامه یه کی هه شت به شی له لایه ن سه روک وه زیران میرزا عه لی نه سفه رخان و بوتزوف بالیوزی روسیا له ئیران واژو کرا و به مجوره گوندی فیروزه که وتنه ژیر دهسه لاتی روسیا (شمیم، ۱۳۷۰: ۲۵۴-۲۵۸) و له به رامبه ردا گوندی حه سار درایه ئیران (وحید مازندرانی، ۱۳۴۹: ۱۴۷). محمه د حه سه ن خان ئیعتما د نه سه لته نه له بیره وه رییه کانیدا سه باره ت به ئالوگور کردنی زه ویبیه کان له نیوان ئیران و روسیا ده نووسیت: "من به هاوریی روسه کان به ناوبانگم نه مه تا

پادهیهک راسته، به لام به هیچ شیوهیهک رازی نابم که بستیک له خاکه کهم به ئهوان بدریت، کیشه راسته قینه که کاتیک دهرده که ویت که به ریتانیا دوی که متر له سالیک داوی ژمارهیهک دورگه و زهوی له که ناره کانی به لوچستان و کرمان و که نداوی فارس دهکات (اعتماد السلطنه، ۱۳۷۷: ۸۸۰). چونکه به ریتانیا له همبهر ریکه و تنامه که ویستویه تی کیشه کانی له گه ل روسیا چاره سهر بکات و به رده وام له سهر حیسابی به کتر هه ولی فراوانکردنی دهسه لاتیان داوه، و ریکه و تنامه کانی نیوان ئیران و روسیا خوی به لگه یه له سهر بارودوخی ئه وکاته ی ئیران که چون به واژووکردنی ئه و ریکه و تنامه زیاتر سهر به خوئی سیاسی و ئابوریه که ی که و توتته مه ترسیه وه.

۳ - ریکه و تنامه ی ناوئه تهک (آب اتک)

یه کیکه له و ریکه و تنامه ی که له سالی ۱۸۸۴ له نیوان ئیران و روسیا مؤرکرا، ناوه روکی ئه و ریکه و تنامه یه له (۹) به شی سهره کی پیکدیت، که تاییه ته به ژماره ی دانیشتون و دارستان و کاروباری چاندن و کاری جوتیاری و قه دهغه کردنی چاندن و به ره مه یانی ژماره یهک به روبووم که ده که ویتته ده و روبه ری روباری رودبار له گونده کانی زنکانلوی نوئ که ده که ویتته لای راستی روباره که و گوندی شه مس خان و چه ندین گوندی تر، هه روه ها چونیه تی و ریژه ی به کاره یانی ئاوی روباری رودبار. به پیی ئه و ریکه و تنامه یه گوندی زنکانلوی نوئ که ده که ویتته لای راستی روباری رودبار پیویسته ژماره ی دانیشتوانی له (۱۰۰) خیزان زیاتر نه بیت له گه ل سنوردارکردنی رووبه ری زهوی چیندراو، و قه دهغه کردنی برینی داره کان و گواستنه وه ی ئا و له رووباره کانی گونده که بو شوینی تر، هه روه ها ریگادان به چاندنی گه نم و جو و قه دهغه کردنی چاندنی به روبومه کانی تر، هه روه ها ریگه دان به زیادبوونی ژماره ی دانیشتوانی گوندی شه مس خان له (۲۰) خیزان بو زیاتر و ریگه دان به کشو کال کردنی له سنوری دیاریکراو، هه روه ها ریگه نه دان به دروستکردنی باله خانه و ریگای نوئ و تیگدانی ئه و باله خانه نوییانه ی نیوان گوندی (شه مس خان و خه رابه ی قاسم) و ریگریکردن له چاندنی برنج، په مو، تلیاک له گشت لقه کانی روباری رودبار و له نیو بردنی ئه و جو ره به روبومه. جیبه جیکردنی بریاره که شه ش هه فته دوی ده چوونی په یماننامه که ده بیت، هه روه ها له په یماننامه که باس له شیوازی دابه شکردنی ئاوی رودبار بهر له گه یشتنی به دارستانی ئه ته ک ده کات، و بابه تیگی گرینگ که ئاماژه ی پیکراوه هه لبراردنی (میر آب) پاسه وانه کانی روباره که بووه که به پیی ی ریکه و تنی نیوانیان چوار کهس له گونده کانی تورکه نه کان و چوارکه سی تر له گونده کانی قزلباشه کان ده ست نیشان بکریت و پاسه وانه تورکه نه کان له لایه ن روسیا و قزلباشه کان له لایه ن ئیران له به ریوه بردنی کاره کانیان چاودیری بکرین که زیاتر په یوه ست بوون به پاککردن و خاوین راگرتنی روباره که و ریگریکردن له به فیرو چوونی ئا و به دوا داچوون بو گرفت و خرابی روباری رودبار، هه روه ها

به‌لیندان و پابه‌ند بوونی دانیشتوانی گوندی لوتف ئاباد له به‌کارنه‌هیتانی ئاوی روباره‌که (رمضانی، ۱۳۸۶: ۱۹۴-۱۹۵).

۴ . ریکه‌وتنامه‌ی ریکه‌ستنی سیسته‌می هاتوچوی هاوالاتیان.

په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان ئیران و روسیا له گه‌ل هاتنی ئەلکسانده‌ری دووهم بۆ سه‌ر ده‌سه‌لات له سالی ۱۸۵۵ و دواتر ناردنی نوینه‌ری خو‌ی به ناوی جه‌نرال (بارسلیف) و (بارتولومه‌ی) نوینه‌ری حاکی قه‌فاز و پیشوازی کردنیان له لایه‌ن ناسره‌دین شا و هاوکات سه‌ردانی (عه‌باس قولی خان میر په‌نجه) ناسراو به (سیف ئەلمولک) وه‌کو ئیلچی گه‌وره بۆ روسیا بووه هۆی ئەوه‌ی په‌یوه‌ندی نیوان هه‌ردوو ده‌وله‌ت به‌ره‌و پیشه‌وه‌ بچیت، ناوبراو دوا‌ی گفتوگو له‌گه‌ل (نسلرود) وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی روسیا چاوی به ئیمپراتور ئەلکسانده‌ری دووهم که‌وت و له سالی ۱۸۵۶ ریکه‌وتنامه‌یه‌ک سه‌باره‌ت به گه‌شتکردنی هاوالاتیان هه‌ردوو ده‌وله‌ت له خاکی په‌کتر و پیوستی بوونی گوزه‌رنامه و ئاسانکاری بۆ هاوالاتیان له‌کاتی گه‌شتکردن له نیوانیان واژوو کرا (ولایتی ۱۳۷۲: ۳۴۷-۳۵۵). هه‌ر به پێی خاله‌کانی ئەو ریکه‌وتنامه‌یه گه‌شتکردنی هاوالاتیان هه‌ردوو ده‌وله‌ت بی بوونی گوزه‌رنامه قه‌ده‌غه‌کرا و له کاتی ده‌ستگیر کردنی هاوالاتیان سه‌رپێچیکه‌ر له لایه‌ن پاسه‌وانانی سنوری هه‌ردوو ده‌وله‌ت به شیوه‌یه‌کی فه‌رمی ته‌سلیم به بالیۆزه‌کانی ده‌وله‌تی په‌یوه‌ندیار ده‌کرینه‌وه‌و ئاسانکاری بۆ ئەو هاوالاتیان‌ه‌ش ده‌کریت که به شیوه‌ی فه‌رمی و ریکه‌ی یاسایی گه‌شت ده‌که‌ن (رمضانی، ۱۳۸۶: ۱۴۴).

۵ . ریکه‌وتنامه‌ی راکیشانی هیل‌ی تلگراف

روسیا دوا‌ی هه‌وله‌کانی به‌ریتانیا بۆ فراوانکردنی پرۆژه‌ی راکیشانی هیل‌ی تلگراف له ئیران پویوه‌ندیه‌کانی له‌گه‌ل ئیران به‌ره‌و گرژی ده‌چیت، به‌مه‌ش له دریه‌ی هه‌وله‌ سیاسییه‌کانی بۆ زیاتر فراوانکردنی ده‌سه‌لاتی له‌و ولاته‌ له په‌که‌م هه‌نگاویدا له سالی ۱۸۶۳ توانی جیاوگی راکیشانی هیل‌ه‌کانی تیلگرافی نیوان (نه‌خجه‌وان - ئیروان) بۆ (ته‌بریژ - جولفا) به ده‌ست به‌یئیت و دوا‌ی چه‌ن مانگی هیل‌ی تیلگرافی نیوان (تاران و ئەسترئاباد) یان راکیشا و به‌مه‌ش توانی زیاتر له جاران چاودیری تاران بکات (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲-۱۳۶۷: ج ۳، ۱۸۶۶). کۆمپانیای تیلگرافی هیندۆ ئەوروپا که کۆمپانیایه‌کی هاوبه‌شی روسیا و به‌ریتانیا بوو، به هۆی بوونی ناوه‌ندی کومپانیاکه له مۆسکو پۆلی به‌رچاوی له چالاک کردنی روسیا له‌و بواره‌ گیرا و هاوکات له سالی ۱۸۶۴ له نیوان کومپانیای ناوبراو و ئیران ریکه‌وتنامه‌ی راکیشانی هیل‌ی تیلگرافی نیوان (جولفا- ته‌بریژ- تاران) به‌سترا (قائم مقامی، ۱۳۵۱: ۸۰). روسیا توانی له پرۆژه‌کانی سه‌رکه‌وتن به ده‌ست به‌یئیت و له سالی ۱۸۷۰ به‌دواوه سه‌رجه‌م ریکه‌وتنامه‌کانی په‌یوه‌ست به تیلگراف به شیوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ له گه‌ل ئیران ده‌سته‌به‌ر ده‌کات و دواتر تواندرا

راکیشانی هیلی تیلگرافی نیوان روسیا و تاران له ریگهی تەفلیس - تەبریژ جیبه جی بکریت (ابراهامیان، ۱۳۸۳: ۷۲).

ریکەوتنامە ی تیلگرافی نیوان ئیران و روسیا له سالی ۱۸۸۰ بۆ راکیشانی هیلهکان له نیوان چهکۆشلەر و ئەسترناباد مۆرکرا، ریکەوتنامە که له حەوت بەش پیکهاتبوو که دووپاتی بەلینهکانی هەردوو دەولەتی دەکردهوه له هەمبەر بەرپرسیارەتیاں بۆ جیبه جیکردنی ئەو پرۆژەیه، کارئاسانی ئیران له کاروباری گومرگی و نیشته جیبوونی بەرپرسیانی روسی تایبەت بەو پرۆژەیه و پیشەنگ بوونی روسەکان بەبەرورد له گەل دەولەتانی تر له سوود وەرگرتن لەو پرۆژەیه جەختی لیکراو تەوه. هەر له سەر دەمی ناسرەدین شا چەند ریکەوتنامە ی تر تایبەت بە راکیشانی هیلی تیلگراف له نیوانیان مۆر کراوه، وەک ریکەوتنامە ی راکیشانی هیلی تیلگرافی نیوان سەر خەسی کون و نوێ که له حەوت بەش پیکهاتبوو له سالی ۱۸۹۱ له نیوان میرزا عەباس خان قەوام ئەلدەوله نوینەری ئیران و (بوتزف) نوینەری روسیا واژۆ کرا، ناوەرۆکی ریکەوتنامە که تایبەت بوو بە پاراستنی هیله که و چاککردنەوه هیله که له کاتی پچرانی، دیاریکردنی نرخ تیلگرافەکان و دیاریکردنی مەرج یاخود هەلۆه شانه وه ی ریکەوتنامە که بە رازی بوونی هەردوولایەن. هەر وه ها ریکەوتنامە ی راکیشانی هیلی تیلگرافی ئاستەرا که له نیوان موخبەر ئەلدەوله نوینەری ئیران و بوتزف وەزیر موختار و ئیلچی تایبەتی روسیا له سالی ۱۸۹۴ واژۆ کرا و پینچ بەشە که ی ریکەوتنامە که بە گشتی جەختیاں له پاراستن، چاککردنەوه، دیاریکردنی نرخ تیلگرافەکان و دانانی مەرج و هەلۆه شانه وه ی ریکەوتنامە که بە رازی بوونی هەردوو لایەن دەکردهوه (رمضانی، ۱۳۸۶: ۲۴۵-۲۴۶-۲۴۹).

ئەنجام:

له ئەنجامى ئەو توپزىنە وەيه دەگەينه ئەو دەرئەنجامانەى خوارەوہ:

- ئىران وەكو ولاتىك كه پىگەيهكى جوگرافى و سياسى گرینگەى له ناوچهكه هەبوو شوئىنى چاوتىبىرىنى زلەيزەكان بوو ئەمەش هەرچەندە لەرووى تواناى هيز و ئابورىيەوہ له ئاستىكى نزمتر بوو بەلام له هەمان كاتدا گرینگى تايبەتى خوى هەبوو.
- سياسەتى ركبەرى نيوان زلەيزەكان بە تايبەتى له نيوان روسيا و بەريتانيا فاكتهرىكى گرینگ بوو بۆ دەرکەوتنى پىگەى سياسى و ئابورى ئىران له نيوەى دووەى سەدەى نۆزدەهەم.
- بەمەبەستى پاراستنى بەرژەوہندىيە ئابورى و سياسىيەكانيان له ئىران ئاستى ديپلوماسىەتى ئىران بەرزبوويەوہ بە تايبەتى دواى رىكەوتنامەى تورکەنچاى سالى ۱۸۲۸ چونكە مافى كردنەوہى كونسولخانەكان و نوپنەرايەتى بازرگانى بە روسيا دا له تەواوى ئىران.
- ئىران له يارى سياسى روسيا زۆر وريا نەبوو چونكە ئەزموونى ئىران بە بەراورد لەگەل روسيا له رووى سياسى و ديپلوماسى جياواز بوو ئەمەش چەندىن كيشەى بەدواى خويدا هينا ديارترينيان فراوانبوونى دەسەلاتى روسيا بوو له ئىران.
- روسيا له پال مەرامە سياسىيەكانى توانى خزمەت بە چەند لايەنى ئىران بکات لەوانەش راکيشانى هيلى تلگراف بۆ ناوچه جياوازهكانى ئىران كه ئەمە توانا و رۆلى سياسى له ئىران زياد کرد و له هەمان کات ئىرانى گواستەوہ قوناغىكى تر.

The relationship between Iran and Russia ١٨٤٨-١٨٩٦

A research about the political relationship

M. Nashmil Sabr Abdullah

History Department, Colage of Arts, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq

E-mail: nashmil.abdullah@su.edu.krd

Prof. dr. Mahdi Muhammad Qader

History Department, Colage of Arts, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq

E-mail: mahdi.qader@su.edu.krd

Abstract:

The failure of Iran's in the wars against Russia, then the agreement of Gulistan in ١٨١٣ and the Treaty of Turkmenchay in ١٨٢٨ which caused the increase of Russian authority in Iran, according to that agreement Russia got the right to take a number of privileges (imposition of border agreement and open some consulates. The Russians were able to act as they wished. Iran's authority didn't matter much in managing their plans and works, they followed complete independence. Any protest by Iranian officials and senior officials politically and militarily, Russia would have tried to resolve it through bribes and promises. The result of all the wars and agreements between them was just a big loss and fine by Iran, A wide area of Iran become part under Russian control. this left an impact on all sides especially the capitalist law after it was implemented in Iran. The arrival of(Alexander Griboyedoff) as Russian ambassador in the era of Fath- Ali Shah and then killing the ambassador are clear evidence of Russia's illegal interference in the affairs of that country. Russia was always trying to expand its powers in Iran against its rivals especially Britain. For this reason, whenever getting any privileges by Britain in the same way Russia was trying to get the same privileges. The conflict between Russia and Britain in Iran and their attempts to establish power and more getting their interests were the direct reason for their strengthening and interfering in iran's internal and external affairs.

Keywords: Qajar, Nasir Al-Din Shah, Russia, Political, Border, Agreement.

لیستی سه‌رچاوه‌کان:

- ابراهامیان، براوند (۱۳۸۳)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه، احمد گمل محمدی، محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نشرنی.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۷۶)، گوشه‌هایی از روابط خارجی ایران، تهران، انتشارات آگاه.
- ادمیت، فریدون (۱۳۶۲)، امیر کبیر و ایران، تهران، انتشارات خوارزمی.
- آرنولد، ویلسن (۱۳۶۶)، خلیج فارس، ترجمه، محمد سعیدی، انتشارات علمی و فرهنگی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن صنیع الدوله (۱۳۷۷)، روزنامه خاطرات، بامقدمه ایرج افشار، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۷۶)، صدر التواریخ، به‌کوشش محمد مشیری، تهران، روزبهان.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۶۳-۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، تهران.
- امینی، علیرضا (۱۳۸۴)، تاریخ روابط خارجی ایران از قاجاریه تا سقوط رضا شاه، تهران.
- بامداد، مهدی (۱۳۶۲)، شرح حال رجال ایران، تهران، گلشن.
- بهنود، مسعود (۱۳۹۲)، کشتگان برسر قدرت، تهران، نشر علم.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۳۲)، عصر بی خیری یا تاریخ امتیازات در ایران، تهران، اقبال.
- جناب، محمد علی (ب.ت)، خلیج فارس، نفوذ بیگانگان و رویدادهای سیاسی ۱۸۷۵-۱۹۰۰، پژوهشگاه علوم انسانی.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴)، تشیع و مشروطیت در ایران، تهران، سپهر.
- رائین، اسماعیل (۱۳۷۳)، حقوق بگیران انگلیس در ایران، تهران، انتشارات علمی.
- رضائی، عبدالظیم (۱۳۷۷)، تاریخ ده هزار ساله ایران، تهران، اقبال.
- رمضانی، عباس (۱۳۸۶)، معاهدات تاریخی ایران، تهران، ترفند.
- ساسانی، احمد خان ملک (۱۳۳۸)، سیاستگران دوره قاجاریه، تهران، انتشارات بابک.
- سپهر، میرزا محمد تقی لسان الملک (۱۳۵۳)، ناسخ التواریخ، به کوشش قائم مقامی، تهران، کیانفر.
- سلیمانی، کریم (۱۳۷۹)، القاب رجال دوره قاجاریه، مقدمه، ایرج افشار، تهران، انتشارات نشرنی.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۷۰)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، علمی.
- شیرازی، ابو الحسن، امینی، حبیب الله و علیرضا (۱۳۸۲)، تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، تهران، قومس.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۹۴۷)، تاریخ روابط بازرگانی و سیاسی ایران و انگلستان، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی.
- طباطبایی‌مجد، غلامرضا (۱۳۷۳)، معاهدات و قرار دادهای تاریخی در دوره قاجاریه، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- فوریه، ژوانس (بی تا)، سه‌سال در دربار ایران، ترجمه، عباس اقبال اشتهیانی، به کوشش همایون شهیدی، بی جا، دنیای کتاب.
- قزوینی، میرزا حبیب الله افشار (۱۳۸۸)، سفرنامه سیف الملک، به اهتمام حد گلین، تهران، وزارت امور خارجه.
- کاظم زاده، فیروز (۱۳۷۱)، روس و انگلیس در ایران (۱۸۶۴-۱۹۱۴)، ترجمه، منوچهر امیری، تهران، آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱
- کرزن، جرج.ن (۱۳۶۷)، ایران و قضیه ایران، ترجمه، غلامعلی وحیدمازرائی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

- کلمنت، مارکوم (۱۳۶۷)، تاریخ ایران در دوره قاجار، ترجمه، میرزا رحیم فرزانه، به کوشش ایرج افشار، بی جا، نشر فرهنگ ایران.
 - گلی، امین (۱۳۶۶)، تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن ها، بی جا، ناشر علم.
 - لمبتون، آن. ک. س (۱۳۶۳)، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه، یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر.
 - محمود، محمود (۱۳۶۷)، تاریخ روابط سیاسی ایران وانگلیس در قرن نوزدهم، تهران، نشر اقبال.
 - مخبر، محمد علی (۱۳۲۴)، مرزهای ایران، تهران، کیهان.
 - مدنی، جلال الدین (۱۳۶۹)، تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران از آغاز قاجار تا انقلاب مشروطیت، قم، دفتر انتشارات وابسته به حوزه علمیه.
 - مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۶۴)، تاریخ روابط ایران و روسیه از دوره ناصرالدین شاه تا سقوط قاجاریه، تهران، وزارت خارجه.
 - مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۹۱)، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران، انتشارات امیر کبیر.
 - مهربان، اکبری (۱۳۸۷)، مریم نژاد، میرزا تقی خان امیر کبیر، تهران، نشر پارسه.
 - موزر، هنری (۱۳۵۶)، سفرنامه ترکستان و ایران، ترجمه، علی مترجم، به کوشش: محمد گلبن، تهران، سحر.
 - موسوی، محمد کاظم (۱۳۸۳)، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایره المعارف اسلامی.
 - نصر، سید تقی (۱۳۶۳)، ایران در برخورد با استعمارگران، بی جا، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
 - نوری، محمود خواجه (۱۳۵۲)، تاریخ دیپلماسی ایران، تهران، انتشارات دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
 - نیکتین، واسیلی پترئیچ (۱۳۵۶)، خاطرات سفرنامه موسیوب، ترجمه، علی محمد فره‌وشی، تهران، کانون معرفت.
 - هدایت، رضا قلی خان (۱۳۳۹)، روضه الصفای ناصری، به تصحیح، جشمید کیانفر، قم، چاپ حکمت.
 - وایونف، پتروشفسکی. و دیگران (۱۳۹۰)، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه، کیخسرو کشاورزی، بی جا، انتشارات پویش.
 - وحید مازندرانی، غلامعلی (۱۳۴۹)، مجموعه معاهدات دوجانبه معتبر دولت شاهنشاهی ایران تا سال ۱۳۴۹، تهران، وزارت امور خارجه.
 - وره‌رام، غلامرضا (۱۳۶۹)، تاریخ سیاسی و سازمانهای اجتماعی ایران در عصر قاجار، انتشارات معین، تهران.
 - ولایتی، علی اکبر (۱۳۷۲)، تاریخ ایران در دوره ناصرالدین شاه، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
 - یزدی، محمود افشار (۱۳۵۸)، سیاست اروپا در ایران، ترجمه، سید ضیاءالدین دهشیری، تهران، انتشارات بنیاد افشار یزدی.
- _ (مجله)
- البیاتی، احمد باسل (۱۹۸۴)، اهمیت موقع ایران الجغرافی لامن الاتحاد السوفیتی و اثر ذلك في العلاقات بين البلدين ۱۹۱۸-۱۹۴۶، مجله دراسات الخليج والجزيرة العربية، العدد (۳۹).
 - بیگدلی، علی، درابی، سهیلا سخندان، بررسی روابط ایران و روسیه در دوران میرزا اقاخان نوری، مسکو، سال (۳)، شماره (۱۰).
 - خاکستر، غلامرضا ازری (۱۳۸۸)، پروتکل آب های کلات، پیام بهارستان، سال (۲)، شماره (۶).

- علوی، نصرت خاتون (۱۳۹۸)، نگاهی به اوضاع سیاسی-اجتماعی سراوان در دوره معاصر، پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران، سال (۸)، شماره (۱).
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۱)، سابقه تلگراف در ایران، بررسیهای تاریخی، سال (۷)، شماره (۱).
- کرمی، جهانگیر (۱۳۹۷)، ایران و روسیه در گذر تاریخ محیط امنیتی و مسأله تهدید و اتحاد، فصلنامه تاریخ روابط خارجه، سال (۱۹)، شماره (۷۵).
- متولی، عبدالله، میتانی (۱۳۶۹)، ساره مشهدی، رویکرد سفرنامه‌های خارجی عهد قاجار در مور خلیج فارس، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال (۱۸)، شماره (۷۲).
- ملایی، مصطفی (۱۳۹۷)، بررسی اوضاع سیاسی مرو در دوره ناصرالدین شاه، پژوهشنامه خراسان بزرگ، شماره (۳۱).
- نورایی، فرشته، روابط ایران و انگلیس، بررسی های تاریخی ارتش، سال (۶)، شماره (۴).

__ ماستر نامه

- المشایخی، علی خضر عباس (۱۹۸۷)، ایران في عهدنامه ناصرالدین شاه ۱۸۴۸-۱۸۹۶، رساله ماجستير (غير منشورة)، جامعة بغداد، كلية الاداب.

__ سه‌چاوه‌ی ئینگلیزی

- Danvers, F. C (۱۸۸۸), The persian Gulf Route and commerce, A siatic Quarterly Review.